

Zofia Mavar

Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva

Zofia Mavar
HR – 10 000 Zagreb, Sachsova 4

UDK: 725.1.025.4:623.1(497.5)
Pregledni rad/Subject Review
Prilmljeno/Received: 23. 5. 2017.

Ključne riječi: međunarodna radionica arhitekture, tvrđava Pula, fortifikacijsko naslijeđe, obrambene građevine, arhitektura fortifikacija, program radionice, edukacija, rezultati rada, iskustva
Key words: international architecture workshop, fortress Pula, fortification heritage, defence structures, fortification architecture, workshop programme, education, work results, experiences

SAŽETAK

Vojno graditeljstvo 19. i 20. stoljeća u kulturnom krajoliku Hrvatske zauzima značajno mjesto no, zbog niza razloga, ponajviše zbog gubitka izvorne funkcije, godinama je fizički i stručno zanemarivano. Političke promjene potkraj 90-ih godina prošloga stoljeća, napose demilitarizacija područja posebne namjene, omogućile su pristup stručnjacima, a time i provedbu sustavne evidencije i istraživanja u svrhu iznalaženja djelotvornih metoda zaštite i uređenja uključivanjem u investicijske programe. Ideja organizacije međunarodne radionice arhitekture fortifikacija na Brijunima bila je jedan od mogućih učinkovitih načina stručne obrade i pripreme dokumentacije za spašavanje zapuštenoga i ugroženoga fortifikacijskog naslijeđa. Člankom se omogućuje ocjena metoda rada i postignutih rezultata, a time i opravdanosti same ideje.

UVOD

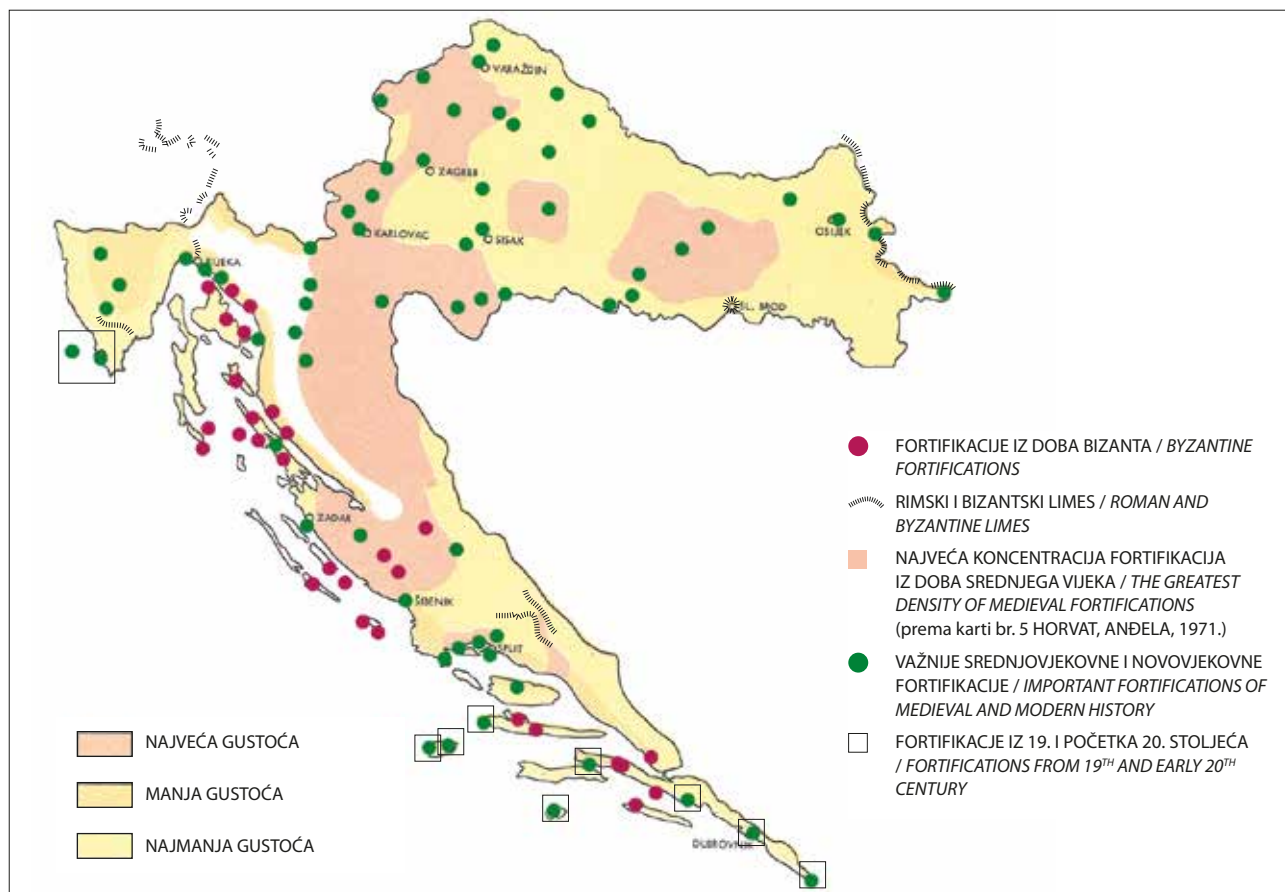
Velika koncentracija obrambenih građevina na tlu Hrvatske, izvanrednih primjera vojnoga graditeljstva iz skoro svih povijesnih razdoblja, potvrđuje njezin strateški položaj u europskom prostoru, što je utjecalo na razvoj, oblikovanje te neminovno i uređenje širih područja – po svemu specifičnih krajolika primarne militarne funkcije (sl. 1). U brojnim takvim ostvarenjima u nas valja izdvojiti impozantan, relativno dobro očuvan novovjekovni sustav fortifikacija

tvrđave Pula, najveće pomorske utvrde na istočnoj obali Jadrana građene u doba Austro-Ugarske.¹

Taj reprezentativan primjer austrijske obalne fortifikacije zauzima važno mjesto u impresivnom opusu europskih fortifikacija iz 19. i početka 20. stoljeća,² a obrambeni objekti zajedno s pripadajućim okruženjem do danas nedvojbeno utječu na uređenje samoga grada Pule kao i širega područja južnoga dijela Istarskoga poluotoka. Stručno promatrani pojedinačni primjeri standardiziranih i individualno projektiranih fortifikacija podloga su za proučavanje vojnoga graditeljstva spomenutoga doba, razvoja građevnih tehnika i metoda gradnje, specifičnih konstrukcija i materijala koji su imali važnu ulogu u razvoju građevinske industrije i drugog. No, u nas je još uvijek premalo stručnjaka koje zanima militarna arhitektura 19. i 20. stoljeća, što uz

.....
1 Pula, nekadašnje malo ribarsko naselje, odlukom austrijskih vojnih vlasti postaje glavna austrijska pomorska ratna luka čija je gradnja započela 1850.; jedna je od važnijih pojasnih tvrđava nastalih na području nekadašnje Monarhije. Sastojala se od više obrambenih grupa s pratećim objektima vojne namjene povezanih odgovarajućom infrastrukturom i komunalnim uređenjem. Tu su vojni obrambeni i industrijski kompleksi, prateći objekti vojnih ustanova s administrativnim, društvenim i kulturnim sadržajima, te napose objekti za život vojnika, časnika i pratećeg osoblja smještenih u urbanoj cjelini grada i njezinu okruženju, što danas ovu povijesnu krajobraznu cjelinu militarne funkcije svrstava u kategoriju kulturnoga krajolika iznimnih vrijednosti.

2 Dragocjene informacije o povijesnom razvoju i fazama gradnje te podatke o općim značajkama austrougarskih fortifikacija pružili su Krzysztof Wielgus, Waldemar Brzoskwinia i Piotr Czech, poljski stručnjaci za vojnu arhitekturu iz Krakowa. Kao voditelji radnih grupa Radionice na Brijunima 2002. i 2003. bili su od iznimne važnosti pri istraživanju i znanstvenoj obradi radnih materijala. Svoje su iskustvo, među ostalim, stjecali u proučavanju utvrda u sustavu tvrđave Kraków, jedne od strateški najvažnijih pojasnih tvrđava Austro-Ugarske, ali i drugih na području Monarhije. (BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, 2002., 152-169 i 2003., 169-182), te sudjelovali u iznalaženju metoda njihove obnove i zaštite (WIELGUS, KRZYSZTOF, 1999. i 2003., 68-81).

1 Važnije fortifikacije iz različitih razdoblja na području Republike Hrvatske; rad autorice (osnovna kartografska podloga iz: HORVAT, ANĐELA, 1971.)
Major fortifications from different periods on the territory of the Republic of Croatia; Work of the author (basic cartographic background from: HORVAT, ANĐELA, 1971)

ostalo ima za posljedicu manjkavu stručnu obradu³, a da se i ne spominje nezainteresiranost znanstvene, stručne i šire javnosti za njezino očuvanje. Tome je zacijelo uvelike pridonijela nemogućnost pristupa područjima s posebnom namjenom, napose onima koja su više od cijeloga stoljeća u kontinuiranoj vojnoj uporabi.

3 Uvidom u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (Lista zaštićenih kulturnih dobara (Z-lista), stanje 2. 11. 2016. <http://www.min-kulture/default.aspx?id=6212>) od dosad evidentiranih stotinjak obrambenih objekata u sustavu tvrđave Pula (forova, topničkih baterija, uporišta, obrambenih stražarnica i dr.) upisano je svega 16 utvrda, od čega pojedinačno samo 7, dok su ostale također klasificirane kao obrambena građevina, no s iskazom više utvrda (npr. fort Brioni Minor s tri prateće fortifikacije) ili utvrda zajedno s pratećim ili pozadinskim objektima (npr. fort i baterija Munida, fort Verudela i baterija S. Giovanni, područje topničke baterije sa skupinom objekata Fižela). Nadalje, 14 utvrda u sastavu grupe Barbariga iskazano je samo u registraciji područja klasificiranog kao kulturni krajolik, odnosno kao njegovi elementi, iako u toj skupini ima izvanrednih, čak u svjetskim razmjerima unikatnih primjera utvrda koje zavrjeđuju posebnu registraciju. Neke su pak utvrde registrirane u sklopu arheološkog nalazišta (utvrda Kaštijun odnosno Pomer) ili arheološke zone (utvrda Monte Grosso te baterije Monte Grosso, Valmaggioro i Sv. Maištada/Monte S. Maesta). No, treba skrenuti pozornost na činjenicu da je u navedenim slučajevima, a uzimajući u obzir važeću stručnu klasifikaciju, riječ o podvrstama kulturnoga dobra punog naziva „kulturni krajolik“ odnosno „kulturno-povijesna cjelina“, gdje pojedinačne utvrde podliježu sasvim drugim prostorno-planskim kriterijima valorizacije.

Nedostatna stručna istraženost i izostanak elementarne brige o naslijeđenim vrijednostima vojnoga graditeljstva danas znatno otežavaju rehabilitaciju fortifikacijskoga naslijeđa i potrebu integralne zaštite odabranih, osobito vrijednih demilitariziranih područja. Nažalost, zalaganja malobrojnih pojedinaca za temeljitu obradu, zaštitu i promociju vojnoga graditeljstva također su bezuspješna. Kako prevladati to stanje? Pozornost skreću pozitivna iskustava drugih, napose zapadnih europskih zemalja, npr. Velike Britanije, Nizozemske, Belgije, Njemačke, Italije, Francuske i drugih, pa i zemalja donedavno različitog društvenog uređenja, npr. Slovenije i Poljske. Iako u tim zemljama (i u onim visoko razvijenim) ima većih ili manjih problema sa stanjem povijesnih fortifikacija, takvi su objekti i područja i dalje izazov za stručnjake, napose za akademsku zajednicu, ali i za nevladine organizacije, stručne udruge i pojedince – entuzijaste, čijim su zalaganjem i često aktivnim ili samozatajnim stručnim angažmanom mnoge fortifikacije na odgovarajući način dokumentirane; neke već dugo imaju adekvatnu namjenu ili im se, uz mogućnost dopuštenoga preoblikovanja i prilagodbe, nastoji iznaći odgovarajuća suvremena funkcija za atraktivne kulturne, edukacijske,

sportsko-rekreacijske i/ili administrativne, poslovne, ugostiteljske i druge sadržaje. Njihove inicijative i napore, iako su obično daleko ispred odluka lokalnih i državnih vlasti i nadležnih službi, iste svesrdno prate i financijski podupiru.

ORGANIZACIJA RADIONICE – OD IDEJE DO PROGRAMA I PROVEDBE

Potaknuta pozitivnom praksom ranije spomenutih zemalja, ponajprije Poljske⁴, ideja o sustavnoj obradi fortifikacija začeta je još polovinom 80-ih godina prošloga stoljeća⁵. Pritom se, kao jedan od oblika razmjene iskustava u spašavanju fortifikacijskog opusa, osobito u pripremi baze podataka i tehničke dokumentacije, razmatrala mogućnost organizacije međunarodne radionice arhitekture fortifikacija. Ključni je argument bio da ljetne radionice/škole mogu znatno pridonijeti ne samo proučavanju, obradi i edukaciji u fizičkoj zaštiti i očuvanju bogatoga vojnog graditeljstva na našim prostorima, nego i ubrzanju procesa izrade njegove osnovne dokumentacije nužne za pokretanje aktivnosti na zaštiti, sanaciji ili revitalizaciji. No, sama Radionica na Brijunima bila je osmišljena tek godine 1998. zahvaljujući interesu i potpori tadašnje uprave Nacionalnog parka Brijuni prilikom izrade razvojnog i revitalizacijskog programa za Brijune Vlade RH.⁶

Brijuni, otočje osebujne ljepote i bogate povijesti, desetljećima u svojevrsnoj izolaciji, osamdesetih se godina prošloga stoljeća napokon postupno otvaraju javnosti te sve više privlače posjetitelje, ali i zainteresirane investitore. Nove okolnosti, napose postupna demilitarizacija otočja nakon političkih promjena 1990., otvorile su brojne razvojne mogućnosti za financijska ulaganja u taj dio iznimno važnoga graditeljskog naslijeđa. Potencijalna ugroženost koju

.....

4 Stoga jer Poljska ima prebogatiju povijesno fortifikacijsko naslijeđe iz doba ruske, pruske i austrijske okupacije, koje je u znatnoj mjeri znanstveno i stručno obrađeno i konzervatorski „zbrinuto“, pri čemu se akumuliralo zavidno stručno znanje i iskustvo. U svemu tome iznimne su zasluge obrazovnih ustanova (ne samo fakultetske razine), koje educiraju odgovarajuće kadrove. Naime, u obradi kulturnoga naslijeđa, pa tako i fortifikacija, kroz redovite programe studija i fakultativne tematske znanstvene skupine sudjeluju i studenti i učenici strukovnih škola. I sama sam, za vrijeme mojega redovitog i specijalističkog studija u Krakowu, sudjelovala u takvoj praksi.

5 Ideja stručne i znanstvene obrade fortifikacija iz 19. i početka 20. stoljeća začeta je godine 1985. prigodom obilaska terena i prikupljanja podataka za potrebe Konzervatorsko-urbanističke studije za Prostorni plan Nacionalnog parka Brioni i pripadajućeg dijela priobalnoga pojasa (MAVAR, ZOFIA; GOLDSTEIN, GORDANA, 1986.). Bila je to prilika da se u dogovoru s tadašnjim vojnim vlastima započne s prikupljanjem podataka o spomenicima kulture u vojnom vlasništvu na području Hrvatske, prije svega onih za vojsku „neperspektivnim“ prostorima posebne namjene, što je rezultiralo odazivom više vojnih pošti na suradnju. Tada je započeo rad i na popisu austrougarske vojne arhitekture na Brijunima, kasnije i područjima posebne namjene u arealu povijesne cjeline tvrđave Pula, a po prvi put je obavljen i uvid u opće stanje nekih objekata. Obilazak svih brijunskih fortifikacija, te nekih u području posebne namjene u širem prostoru grada Pule, obavljen je u dogovoru autorica Studije s nadležnim vojnim zapovjedništvom 1990. godine.

6 Ključnu ulogu u navedenoj potpori imao je Antun Vitasović, jedan od čelnika u tadašnjoj upravi Nacionalnog parka.

donose investicije bila je ujedno poticaj i prilika za sustavnu evidenciju fortifikacijskog naslijeđa⁷, za razradu programa istraživanja, valorizaciju elemenata vojnoga graditeljstva i iznalaženje djelotvornih metoda zaštite, revalorizacije i konačno njihova uređenja.

Sva spomenuta događanja tijekom 1980-ih potakla su izradu prostorno-planske dokumentacije,⁸ a potkraj 1990-ih Vlada Republike Hrvatske donosi već spomenuti Program revitalizacije i razvoja brijunskoga otočja (1998.), kako bi se stvorili uvjeti za potencijalne investicije. No, s obzirom na organizacijski model konzervatorske službe i na njezine kadrovske nedostatke, taj je zadatak zahtijevao iznalaženje novih načina obrade desetljećima zanemaranoga brijunskoga spomeničkog opusa. Naime, reorganizacijom službe zaštite nakon političkih promjena poslije 1990. status konzervatora, kao državnih službenika u sastavu ministarstva, znatno je utjecao na karakter njihova stručnoga rada, koji je prioritetno usmjeren na upravne poslove, a temeljna stručna istraživanja nužno su svedena u okvire stručnih podloga „za postupak odlučivanja u državnim tijelima“. Stoga se Radionica arhitekture fortifikacija, pokrenuta u sklopu spomenutoga Programa za Brijune, pokazala kao primjeren oblik temeljne konzervatorske zadaće, tj. provedbe znanstvenih i stručnih istraživanja (uz ostalo, nužnih i za donošenje stručnih odluka u sklopu rutinskih zakonom propisanih obveza državnih službenika).⁹

Radionica je u organizaciji Ministarstva kulture Republike Hrvatske (MKRH) započela s radom godine 2001. na otoku Mali Brijun u sklopu već ranije inicirane teme *Stručna i znanstvena istraživanja te izrada koncepcije primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija* u programu Odjela za prostorno-planske mjere zaštite Uprave za zaštitu kulturne baštine (UZKB) toga Ministarstva. Krajnji je njezin cilj bilo oblikovanje strategije zaštite, upravljanja i prezentacije fortifikacijskog naslijeđa. Na odabir užega područja za istraživanja utjecala je potreba stručne obrade atraktivnog, netom od vojske napuštenog otoka, zbog prisutnih planova i programa novih investicija, kako bi se u upravnom postupku skratilo vrijeme izdavanja potrebnih dozvola (sl. 2).

.....

7 U slučaju novovjekovnih fortifikacija termin podrazumijeva ukupni fortifikacijski krajolik i njegove pojedine elemente, kao što su *stalne i poljske fortifikacije*, prateći vojni objekti, komunalna infrastruktura i njihove hortikulturene sastavnice, i drugo.

8 Godine 1985. započinje rad na već spomenutom Prostornom planu, godine 1990. rad na Provedbenom urbanističkom planu za Veliki Brion – centralna zona, 1998. na izmjeni i dopuni „Prostornog plana Nacionalnog parka Brijuni“. Treba istaknuti da je pri izradi svih tih planova postignuta zavidna suradnja planerskih ustanova i državnih vlasti, naručitelja tih planova, s autoricama konzervatorskih studija. Te su studije, po izričitoj nalogu nadležnih državnih tijela, dosljedno izrađivane za pojedinu razinu planiranja u krovnoj republičkoj ustanovi za zaštitu kulturne baštine.

9 Prema važećim zakonskim propisima poslovi tijela državne uprave podrazumijevaju i *nužno* praćenje stanja u svom djelokrugu te predlaganje i poduzimanje odgovarajućih mjera. *Zakon o sustavu državne uprave* (pročišćeni tekst) NN 150/11, 12/13, 93/16, 104/16 od 13. 11. 2016. čl. 38. toč. 7., 8. i 9.

KRONOLOŠKI RAZVOJ PODRUČJA TUMAČENJE OSTATAKA

- PRETPOVJESNI
- ANTIČKI
- XIX – 1945
- NAKON 1945.
- NESTALI PREDMETI
- KRONOLOŠKI NEPOZNATI

2 A. - osnovna evidencija kulturno-povijesnih vrijednosti otoka Mali Brijun – (Pripremio Wojciech Rymcza-Mazur, prema karti kronološkog razvoja područja: MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, 1998.)

A. - Basic record of cultural and historical values of the Island of Mali Brijun – (Prepared by Wojciech Rymcza-Mazur, according to the map of the area chronological development: MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, 1998)

Pokroviteljstvo nad Radionicom preuzima Hrvatski odbor ICOMOS-a. Na suradnju su bili pozivani konzervatori te stručnjaci i studenti zagrebačkog Arhitektonskog fakulteta, potom, ovisno o prioritetu i potrebama planiranih aktivnosti, i ostalih domaćih i stranih fakulteta tehničkih, prirodoslovnih i humanističkih usmjerenja: arhitekture, građevinarstva, geodezije, geologije, strojarstva, krajobrazne arhitekture, agronomije, geografije, povijesti, povijesti umjetnosti, čak i dizajna. Zbog manjka domaćih stručnjaka za obrambenu arhitekturu austrougarskoga doba na suradnju i sudjelovanje u aktivnostima radionice pozivani su strani eksperti za vojnu arhitekturu s fakulteta, znanstvenih i drugih institucija ili udruga, i to kao voditelji određenih radova, znanstveni konzultanti, gosti-predavači i slično. Katkad su iz zemlje ili inozemstva pozivani i eksperti iz različitih područja znanosti ili određene struke kompatibilnih zaštiti kulturne baštine kao integralne vrijednosti prostora (biolozi, šumari, geofizičari, prostorni planeri, ekonomisti, turistički menadžeri i dr.). Pritom su od velikog značenja bili i neformalni kontakti. Izbor profila stručnjaka svaki je put ovisio o planiranim zadacima.

Program aktivnosti Radionice sastavljen je od:

- terenskih multidisciplinarnih i interdisciplinarnih istraživanja, dokumentiranja, analitičkih, studijskih i projektnih radova
- stručnih seminara
- studijskih izleta

- obrade i prezentacije rezultata rada.

U ostvarivanju toga programa, uz stručnjake iz različitih znanstvenih i stručnih domaćih i inozemnih institucija, znatno su pridonijeli i dragocjenu pomoć pružali i pojedinci – amateri, većinom lokalni entuzijasti koji su na raspolaganje stavljali svoje prikupljene podatke, dokumentaciju i vlastito vrijeme (npr. pri organizaciji studijskih izleta, izložbi i dr.).¹⁰ Naime, zbog nedostatnih financijskih sredstava i malo raspoloživoga vremena nije bilo moguće provoditi arhivska istraživanja, pa su se podatci uglavnom prikupljali iz dostupne građe, očevitom i obradom terena te različitih drugih izvora. U tome su bili od velike pomoći i ciljani studijski izleti koji su omogućili upoznavanje utvrda u sustavu Tvrđave Pula – na Brijunima i obližnjem kopnu, uvid u njihovo stanje i komparativne analize.

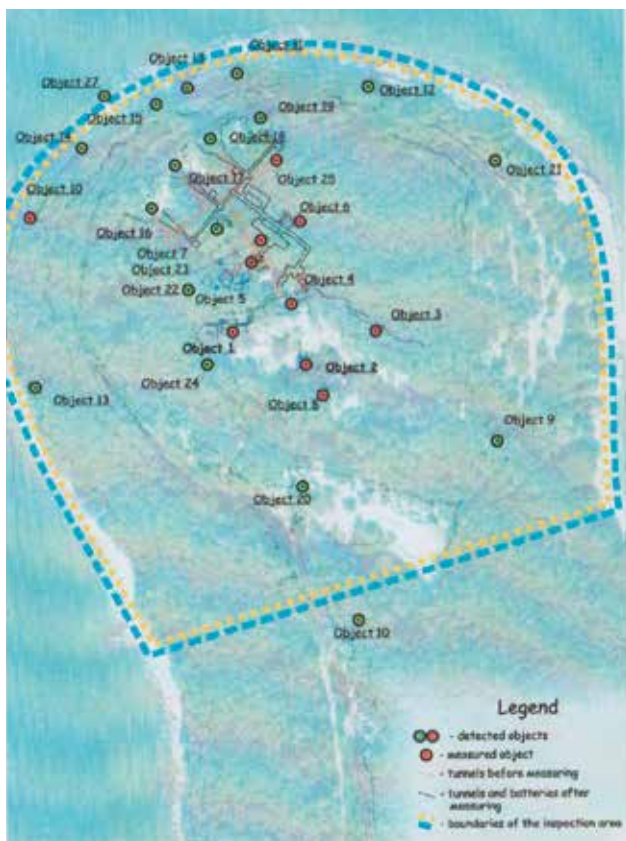
Prvih su se godina provodili radovi na rekognosciranju terena, osnovnoj evidenciji, identifikaciji i inventarizaciji utvrda naoružanja te elemenata opreme¹¹, a potom su se postupno

¹⁰ Pomoć su pružali: Goran Šaponja, Lovro Čepelak, Ivica Bulant, dr. Grestenberger iz Beča i drugi, a osobito Zlatko Devedžić, dugogodišnji predsjednik Nacionalne udruge za fortifikacije – Pula (NUF-Pula), koji je stavio na raspolaganje bogatu zbirku dokumentacije pulskih fortifikacija iz arhive Udruge. Usto, uvelike je pridonio organizaciji studijskih izleta, kao i Željko Čalić, vlasnik tvrtke „Istraction“ iz Pule, pružanjem usluge prijevoza sudionika bez naplate i pomoći pri obilasku pojedinih lokacija.

¹¹ Rezultati rada: shematski plan i popis utvrda u sustavu tvrđave Pula, popis prostorija utvrde Brioni Minor s identificiranim elementima opreme i dr., u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2003., 16-23. i 33-46., 2006., 27-40. i 48-52., 2009., 40-43. Ta osnovna evidencija i popisi u sljedećim su godinama dopunjavani ili korigirani na osnovi novih terenskih i drugih spoznaja.

3 Radna atmosfera tijekom istraživačkog i studijskog rada (Fotoarhiva radionice)
Working atmosphere during research and study activities (Workshop photo archives)

4 Evidencija obrambenih i pratećih objekata na lokaciji Glavina (M. Brijun) – identificirano 27 objekata, a arhitektonski snimljeno njih 10; timski rad studenta Maxima Yasinskyja i prof. dr. Bevza Mykila, ing. arh. s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Lavovu (2013.)

Records of defence and supporting facilities at Glavina (M. Brijun) - 27 structures identified, of which 10 with complete architectural drawings); teamwork of student Maxim Yasinsky and Prof. Dr. Arch. Bevz Mykila of the Faculty of Architecture of the Technical University in Lavov (2013)

provodila i istraživanja arhitekture fortifikacija (obrada tipova, oblika, struktura i dr.) te drugih elemenata prostora, kao i studije i analize u svrhu valorizacije objekata i fortifikacijskog krajolika i njihove prenamjene i uređenja. Terenske aktivnosti sudionici su provodili u manjim radnim grupama (2 – 4 osobe), a ovisno o zadanoj temi i složenosti objekta/lokaliteta njihovu obradu zajednički su obavljali studenti jednog ili više fakulteta, katkad različitih stručnih usmjerenja. Uvriježilo se da svake godine rezultate terenskoga rada radne grupe zadnji dan Radionice prezentiraju prisutnim uzvanicima i ostalim zainteresiranima. Potom ih, već na fakultetima, tijekom zimskoga semestra dovršavaju, uz konzultacije s renomiranim sveučilišnim stručnjacima i znanstvenicima. Ti se radovi također koriste u svrhu edukativnih aktivnosti, a uz znanje organizatora i za potrebe znanstvenoga rada.

Edukacijski dio programa svakodnevno su provodili stručni voditelji kroz praktične vježbe i predavanja prilikom terenskih aktivnosti, te putem večernjih predavanja na različite, unaprijed dogovorene teme. Tom su se ciklusu predavanja pridruživali posebno pozvani domaći i inozemni stručnjaci – do godine 2016. u programu je sudjelovalo njih tridesetak, a potrebno je naglasiti da su taj posao svi predavači obavljali bez honorara.

U sklopu edukacijsko-znanstvenog programa Radionice, zamišljenog kao začetak aktivnosti vezanih za osnovne

zadace nacionalnoga parka, održana su dva stručno-znanstvena skupa; prvi, dvodnevni, održan je u Puli godine 2004. na temu *Austrougarske fortifikacije – zaštita i obnova* na kojemu je sudjelovalo pedesetak sudionika iz zemlje i inozemstva, dok je drugi, na temu *Fortifikacijska arhitektura – europsko kulturno nasljeđe*, uz sudjelovanje 82 sudionika, održan na Brijunima 2011. godine. Skupovi su bili organizirani u sklopu obilježavanja *Dana europske baštine* u Hrvatskoj. Nažalost, zbog nedostatka financijskih sredstava, izlagani materijali nisu publicirani.

Aktivnosti Radionice u organizaciji MKRH, uz usku suradnju s Javnom ustanovom Nacionalni park Brijuni (JUNPB), koja je kontinuirano pružala nužnu logističku pomoć, provodile su se do 2012. godine. Od godine 2013. organizaciju Radionice preuzima JUNPB, zbog sve veće potrebe prilagodbe njezina programa planovima i prioritarnim zadaćama ustanove (napose se program Radionice usklađuje i s Nacrtom plana upravljanja NP Brijuni za razdoblje od 2017. do 2026.). No, Ministarstvo kulture nadalje ostaje u partnerskom odnosu s JUNPB suradujući u realizaciji ranije zacrtanih *Programa prostorno-planskih mjera zaštite područja Nacionalnog parka i Plana aktivnosti na uređenju Maloga Brijuna*, i to pružanjem logističke, stručne i katkad financijske pomoći u pripremi i provedbi aktivnosti na terenu, pripremi izložbi i napose u objavljivanju biltena.

Do godine 2016. održano je 19 radionica¹², od čega na Brijunima 13., a u programu su sudjelovali: studenti i stručni voditelji s 18 fakulteta – deset iz europskih zemalja (Poljske, Italije, Slovenije, BiH, Austrije i Ukrajine) i osam iz Hrvatske, usto nekoliko pozvanih stručnjaka iz šest navedenih zemalja i iz Hrvatske te desetak sudionika iz redova domaćih konzervatora i restauratora, sveukupno oko 340 sudionika (sl. 3).

PREZENTACIJA PROGRAMSKIH AKTIVNOSTI

Aktivnostima Radionice njezini su organizatori nastojali skrenuti pozornost na fortifikacijsko naslijeđe, ne samo znanstvene i stručne, već i šire javnosti. Tome su, uz već spomenute prezentacije, trebale pridonijeti i izložbe rezultata terenskoga rada sudionika Radionice koji se, stručno i likovno dotjerani, svake sljedeće godine izlažu u prostoru Multimedijalnoga centra „LUKA“ u Puli te na Brijunima, uoči i za vrijeme njezina održavanja. Radovi su također izlagani na razne pozive, napose pojedinih fakulteta s kojih su dolazili sudionici Radionice (Kraków, Sarajevo, Graz, Zagreb). U razdoblju od 2002. do 2016. u zemlji i inozemstvu održano je ukupno 39 izložbi.

Izložbe u Hrvatskoj (ukupno 33):

- 14 izložbi na Brijunima: dvije u utvrdi Brioni Minor (2002. i 2003.), a 12 je izložbi od 2004. do 2016. postavljeno na Velikom Brijunu u crkvi sv. Roko ili u Kući za brodice (Čamčarnici),

- 15 izložbi u Puli: 12 u Multimedijalnom centru "LUKA" (od 2004. do 2015.), dvije u utvrdi Verudela (2005. i 2007.) i jedna u Gradskoj knjižnici (2009.),

- izložba *Konavle 2004* u Palači Sponza u Dubrovniku (2005.),

- dvije u Zagrebu: u Muzeju Mimara (2002.) i na Arhitektonskom fakultetu (2002.),

- na Filozofskom fakultetu u Rijeci, prigodom znanstveno-stručnoga skupa na temu *Dijalozi s baštinom* (2013.).

(Neke su od navedenih izložbi održane u sklopu manifestacije *Dani europske baštine u Hrvatskoj*.)

.....
12 Od 19 radionica jedna je organizirana za obradu utvrda na Punt Oštro na Prevlaci u Konavlima (pojedinih vidi u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2009., 40-43.), dok su na ostalim obrađivane utvrde u sustavu tvrđave Pula; na dvjema radionicama provodila se obrada fortifikacijske grupe Barbariga, tada pod upravom NP Brijuni (2003. i 2005.); na dvjema se radilo na istraživanju i dopuni tehničke dokumentacije forta Verudela (2006. i 2008.), a godine 2013. jedna je održana na fortu Bourguignon u Puli. Godina 2003., 2008. i 2013. aktivnosti Radionice odvijale su se i na spomenutim utvrdama i na Brijunima. Program je Radionice na Brijunima, uz sredstva iz redovite djelatnosti MKRH-a, realiziran zahvaljujući novčanoj i logističkoj pomoći JUNP Brijuni, UNESCO-a (participacijski program 2004. i 2005.) te financijskoj potpori: Hrvatskog odbora ICO-MOS-a, Turističke zajednice grada Pule, Hrvatske turističke zajednice, Zgrade HAZU, Poglavarstva grada Pule, Grada Vodnjana. Radionicu su 2006., 2008., i 2013. također financirali zainteresirani korisnici utvrda: tvrtka Aquarium Pula (fort Verudela) i Arheološki muzej Istre (fort Bourguignon). Dio izravnih troškova pokrivali su fakulteti ili sami sudionici (putne troškove, boravišnu taksu i dr.).

Izložbe izvan Hrvatske (ukupno 7):

- u Poljskoj, u mjestima: Borne-Sulinowo, Nowy Targ i u Krakowu u Galeriji Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta (sve prigodom triju znanstvenih skupova, 2002.);

- u Bosni i Hercegovini, na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Sarajevu (2004.);

- u Crnoj Gori, u Tivtu, galerija "Buća" (2005.), u sklopu izložbe *Konavle – arhitektura i kulturni krajolik*;

- u Austriji, na Tehničkom univerzitetu u Grazu (2015.)

- i ostale.¹³

FINALNI REZULTATI I ISKUSTVA

Petnaestogodišnji je rad rezultirao zavidnom tehničkom dokumentacijom i zanimljivim prijedlozima mogućih namjena te uređenja obrambenih građevina i područja. Stručno je obrađeno ukupno 29 utvrda – njih 25 u sklopu dviju obrambenih skupina (Brijuni i Barbariga) te triju samostalnih utvrda na području grada Pule (forovi Verudela, Bourguignon i S. Giorgio).¹⁴ Prema zacrtanim programima na njima su provedena:

- osnovna povijesna i arhitektonska istraživanja (29 utvrda), a za odabrane objekte geološka i geomehanička (2), hortikultura i dendrološka (5) te konzervatorsko-restauratorska istraživanja (2);

- arhitektonska tehnička (11) i/ili opisna inventarizacija (10),¹⁵ dendrološka inventarizacija (4), te inventarizacija fizičkog stanja građevinskih struktura i osnovnih uzroka destrukcija (za 10 utvrda), inventarizacija sustava odvodnje (1 utvrda);

.....
13 Na poziv UNESCO-a odabrani izložbeni plakati poslani su u središnjicu te organizacije u Pariz. Prema dostavljenoj informaciji trebali su biti dio putujuće izložbe (2004. – 2006.) u zemlje članice, a prema programu u sklopu kojeg se prikazuju radovi projekata koji su realizirani iz participacijskog programa te organizacije.

14 U navedenom ukupnom broju obrađenih utvrda nalazi se i već spomenuta utvrda u Konavlima (pojedinih u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2009., 40-51.). Fort Verudela uključen je u program Radionice godina 2006. i 2008. na poziv dr. sc. Milene Mičić, čija tvrtka „Aquarium Pula“ koristi utvrdi i od 2002. uzorno je obnavlja i održava. Fort Bourguignon obrađivan je 2013. na poziv Arheološkog muzeja Istre, skrbnika i korisnika utvrde. Pojedinih su objavljene u biltenima radionice sv. 8. (2012.) i sv. 9. (2015.). Treću pak utvrdi fort S. Giorgio, na poziv urednice, kataloški je obradio povjesničar umjetnosti Petar Puhmajer iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, autor stručne studije konzervatorsko-restauratorskih istraživanja toga forta (PUHMAJER, PETAR, 2011.).

15 Arhitektonski je snimljeno 10 utvrda, za jednu je obavljena nužna dopuna dokumentacije, na tri lokacije snimljeni su i prateći objekti, a na dvije tipovi bravarije. Elaborati opisne inventarizacije u radnom obliku izrađeni su 2006. i 2007. za utvrde u sastavu obrambene grupe Barbariga (Parawia West, Parawia Ost, Benedetto, Untertritt, sklonište i smještaj reflektora) te za fort Verudela (2010.); Arhiva UZKB MKRH. Terenske bilješke opisne inventarizacije dviju utvrda grupe Peneda (Veliki Brijun) i forta Bourguignon (Pula) te katalozi *Bravarija utvrde Cavarolla i Oštećenja konstrukcije baterije Giacone*, nakon stručne korekture koju je obavila voditeljica radionice traže doradu. Terenska se obrada forta Peneda, zbog drugih prioritetnih zadataka, znatno otegnula te je treba dovršiti, dok je na fortu Brioni Minor, uz dopunu podataka, godine 2016. započeta i revizija stanja iz 2002. godine.

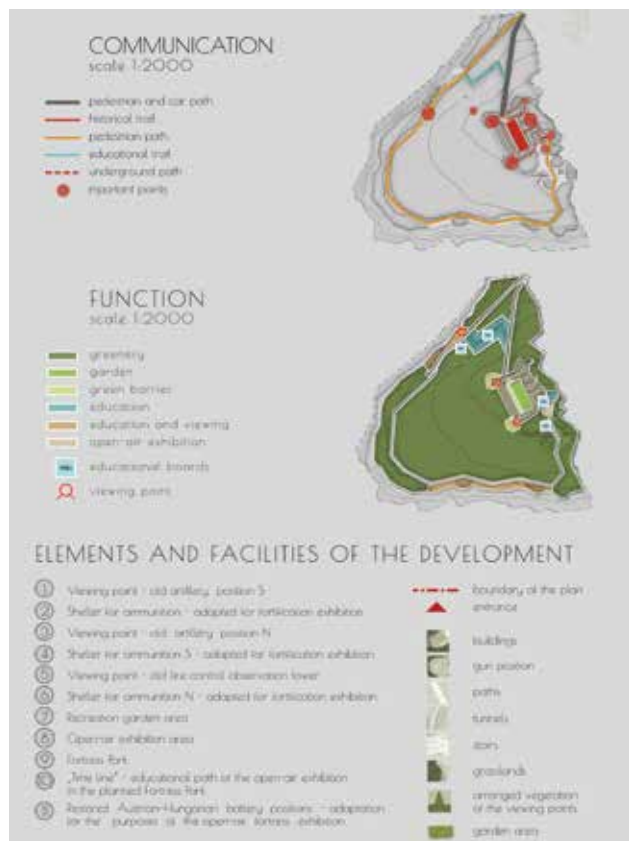
- izrađeni elaborati geodetske izmjere i obrade podataka (za 6 utvrda);
- arhitektonsko-krajobrazne studije i analize, konzervatorska valorizacija, smjernice i planovi zaštite (11);
- studije i prijedlozi novih namjena utvrda (12) i uređenja prostora (7).¹⁶

.....
 16 Sva navedena dokumentacija u obliku terenskih skica, raznih radnih materijala kao što su bilješke, dokumentarne fotografije (CD i DVD), elaborirani primjerci tehničke i ostale dokumentacije i dr., pohranjeni su u arhivi Radionice u UZKB MKRH, Zagreb, Runjaninova 2. Kopije dokumentacije dostavljane su Pododsjeku za zaštitu kulturnih dobara JUNP Brijuni.

Odabir utvrda za parcijalnu obradu uvjetovan je vanjskim utjecajima (projektima i internim planovima investicija i dr.) i potrebnom razinom podataka (sl. 4).

Izneseni rezultati u cijelosti potvrđuju opravdanost zamišljenog, vrlo složenog programa i načina njegove provedbe. Treba spomenuti da je tijekom dvotjednog (na početku), potom desetodnevnoga boravka na Radionici sav posao (oko 4-5 dana terenskoga i 3-4 dana kabinetskog rada), uz stručne voditelje, svake godine obavljala grupa od oko dvadesetak sudionika (broj polaznika je limitiran zbog organizacijskih, smještajnih, a ponajviše financijskih mogućnosti). Nakon finalne obrade prikupljenoga materijala na

5 Baterija Kadulja (Mali Brijun) – Razvojni plan; rad studenata pod vodstvom mr. Wojciecha Rymcza-Mazura, ing. arh. s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Krakowu (2015.)

Battery Kadulja (Mali Brijun) – Development plan; students work under the leadership of M. Sc. Arch. Rymcza-Mazur Wojciech of the Faculty of Architecture of the Technical University in Krakow (2015)

fakultetima, tijekom zimskoga semestra tekuće akademske godine, stručni voditelji bili su dužni dokumentaciju dostaviti voditeljici Radionice da obavi stručnu verifikaciju i potrebne korekture kako bi se materijal mogao pripremiti za tisak, a dokumentacija pohraniti. Nažalost, u nekim slučajevima, dijelovi dokumentacije postoje samo u terenskoj, radnoj verziji, što može biti poteškoća u korištenju te građe.¹⁷ No, to ipak ne bi smjela biti veća prepreka da se i takva dokumentacija zajedno s ostalim prikupljenim

.....
 17 Posao finalne obrade/elaboracije radnih materijala zbog fakultativnog oblika praksi na našim fakultetima veoma je otežan te od sudionika (mnogi su pred završetkom studija), napose njihovih stručnih voditelja, ujedno sveučilišnih nastavnika, zahtijeva popriličan osobni angažman radi ispunjavanja preuzetih obveza, što, uz ostalo, utječe na uspješnost suradnje. Kako bi se spriječila mogućnost da materijali ostanu neobrađeni i time postanu svojevrsan mrtvi kapital, ranijih godina nužno obradu i/ili dovršavanje značajnijih radnih materijala obavljala sam zajedno sa svojim suradnicima: Damirom Filipovićem, Anuškom Deranja Crnokić, Marijom Tusun i Melitom Lubina, stručnjacima Odjela za prostorno-plan-ske mjere zaštite koji sam vodila (sve do njegova ukinuća potkraj godine 2004.). Kasnije, već u sklopu Odsjeka za povijesne cjeline, taj sam posao obavljala zajedno s arhitekticom Melitom Lubina – nažalost, sve rjeđe, zbog drugih obveza iz redovitoga programa. Kolegica Lubina i nakon mojega odlaska u mirovinu (2013.), i dalje aktivno, u sklopu programa redovite djelatnosti službe, sudjeluje u poslovima Radionice.

materijalima i dostavljenim elaboratima studija i analiza, kao i stručnih i znanstvenih radova pohranjenim u Ministarstvu kulture interno koristi za potrebe stručnih odluka, osobito pri utvrđivanju svojstva kulturnoga dobra, što bi svakako ubrzalo upis značajnijih novovjekovnih fortifikacija u Registar nepokretnih kulturnih dobara.

Kako bi se svima zainteresiranim omogućio uvid u aktivnosti Radionice, informacije o obavljenim zadacima, popraćene grafičkim i slikovnim prilogima te fragmentima radne i finalne dokumentacije prikazane su u stručnom, dvojezičnom biltenu radionice u izdanju Ministarstva kulture. Planirano redovito objavljivanje rezultata rada putem biltena nailazilo je na prepreke pa ih je dosad tiskano tek 7 (šest s radovima na utvrđama u sustavu tvrđave Pula i jedan na temu tvrđave na konavoskoj Prevlaci), dok su u pripremi još dva. Usto, pojedine su utvrde obrađivane i kataloški u višejezičnom prikazu. Dosad su izdana tri kataloga (za utvrde Verudela i San Giorgio¹⁸ te za obrambenu skupinu Barbariga), a u pripremi je katalog utvrda u sustavu obrambene grupe Brioni.¹⁹

Unatoč izvjesnim poteškoćama u obradi i objavljivanju, opsežni radni materijali i elaborirana dokumentacija solidna su podloga za promišljanja o metodama rehabilitacije fortifikacija i rekultivacije demilitariziranih područja, i stoga mogu biti od velike koristi i pri donošenju strateških odluka, pripremi raznih planova i projekata na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, napose onih čija je realizacija moguća uz pomoć EU fondova²⁰ (sl. 5, 6).

Iskustva u domeni edukacije

Važno je značenje Radionice u činjenici da su njezine aktivnosti jedan od mogućih, primjerenih i učinkovitih načina praktične pripreme, ponajviše studenata arhitekture i građevine, ali i drugih stručnih usmjerenja za zahtjevnije, specifične zadatke u sklopu njihovih budućih stručnih zvanja. Tijekom obavljanja programom zacrtanih aktivnosti

.....
 18 U članku se, kao i u publikacijama, za utvrde koristi izvorno nazivlje koje se rabi u objavljenim radovima stranih i domaćih autora, a uobičajeno ga i danas upotrebljava i lokalno stanovništvo. Značajne utvrde dobivala su imena u čast Cara ili članova njegove obitelji (npr. Kaiser Franz I., Ferdinand Maksimilijan, Marie Louise) ili važnih vojnih zapovjednika, ratnih heroja (npr. Bourguignon, Tegetthoff), a druge najčešće prema toponimu ili imenu lokalnih svetaca (npr. Monte Grosso, Verudela, San Giorgio, San Giovanni, San Michele itd.). U novijoj literaturi autori uz povijesno navode i hrvatsko nazivlje (Sv. Juraj, Sv. Ivan, Sv. Mihovil i dr.), vidi: KRIZMANIĆ, ATTILIO, 2008.

19 Izdavači kataloga bili su: tvrtka Aquarium Pula, Hrvatski odbor ICO-MOS-a i Ministarstvo kulture, a uz njih su pripremu i tisak kataloga omogućili financijskom potporom razni donatori. Dosad publicirani katalogi i bilteni dostupni su u Specijalnoj knjižnici Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture. Osnovni podatci o izdanjima nalaze se na stranici Ministarstva kulture mahttp://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=8377.

20 Interes za radne materijale i dokumentaciju Radionice pokazuju pojedine tvrtke i arhitekti – između ostalih renomirana arhitektonska tvrtka 3LHD iz Zagreba, odnosno njezini projektanti kojima su bili korisna podloga u promišljanju novih namjena utvrda obrambene grupe Barbariga i razvoja Baljanskog priobalja (3LHD, 2007.).

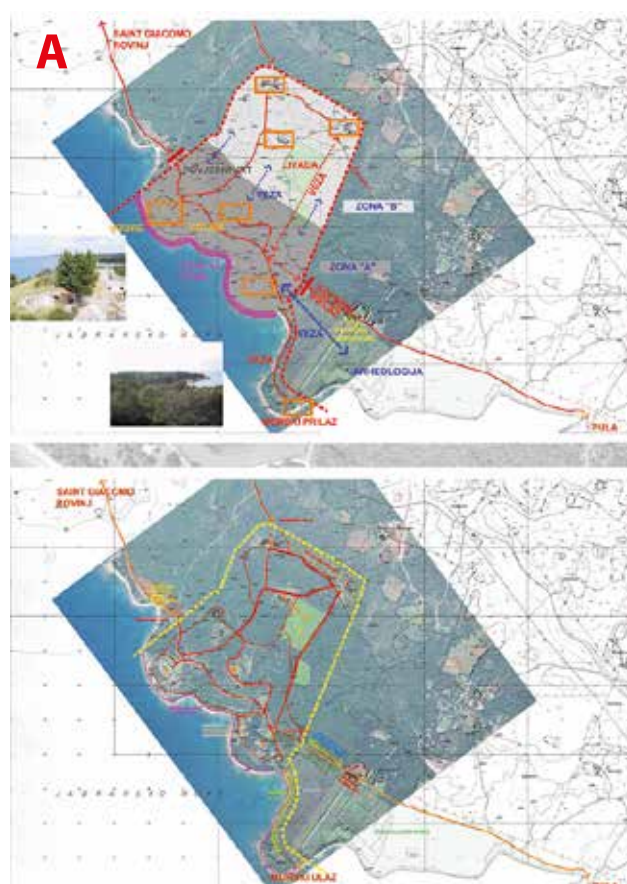

6 Obrambena grupa Barbariga - Smjernice za planere i projektante: A - Problemska karta i konceptualno rješenje kulturno-turističkog parka; timski rad studenata iz Zagreba, Sarajeva i Krakowa pod vodstvom Damira Krajnika, dipl. inž. arh. iz Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2005.); B - Analize i smjernice za zahvate u prostoru; iz diplomskog rada - student Łukasz Kielar, mentor: Prof. dr. sc. Zbigniew Myczkowski, inž. arch., znanstveni konzultant: dr.sc. Krzysztof Wielgus, inž. arh., Arhitektonski fakultet Tehničkog sveučilišta u Krakowu.

Barbariga Defensive Group - Guidelines for Planners and Designers: A - Problem map and conceptual solution of cultural and tourist park; teamwork by students from Zagreb, Sarajevo and Krakow under the leadership of Damir Krajnik, B.Sc. Eng. of the Faculty of Architecture of the University of Zagreb (2005); B - Analyses and guidelines for spatial interventions; from graduate thesis - student Łukasz Kielar, Mentor: Professor Zbigniew Myczkowski, PhD Arch., scientific consultant: Assistant Professor Krzysztof Wielgus, PhD Arh, Krakow University of Technology, Faculty of Architecture.

studenti su imali priliku upoznati se sa zanemarenom vrstom kulturnoga naslijeđa, doznati pojedinosti o razvoju i povijesti fortifikacijske arhitekture, o terminologiji i tipologiji, o načinu provedbe sveobuhvatnih analiza i studija radi identifikacije, klasifikacije i valorizacije fortifikacijskih objekata, osobito njihovih složenih sustava i specifičnoga kulturnog krajolika. Usto, upoznavali su metode njihova istraživanja i dokumentiranja, proširili znanje o vrijednostima toga kulturnog naslijeđa i neposredno se uključivali u rješavanje problema njegove zaštite i uređenja, dakle u osnovnu konzervatorsku problematiku. Sve je to potaklo njihovo zanimanje za kulturno-povijesne vrijednosti fortifikacija, što se uočava u znatnom broju semestralnih, završnih i diplomskih radova na tu temu.²¹

21 Upravo je Radionica na Brijunima i obveza finalne obrade prikupljenog materijala tijekom semestra na nekim fakultetima potaknula semestralne radove na teme iz područja zaštite fortifikacijskog naslijeđa te izradu elaborata za srodne, premda tematski različite fakultetske kolegije i seminare. Brijunske su fortifikacije bile predmet 7 magistarskih i/ili diplomskih radova na arhitektonskim fakultetima u Poljskoj (4), BiH (2) te u Sloveniji (1), dok je u nas izrađeno njih devet: na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (2), na Geodetskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1), na Tehničkom veleučilištu u Zagrebu (4) i 2 završna rada. Usto su i neki stručni voditelji pulskim fortifikacijama dali pozornost u svojim stručnim i znanstvenim radovima. Svi ti materijali također mogu biti dobro polazište za rješavanje problema fortifikacija i demilitariziranih područja.

Partnerstvo sa stručnjacima iz drugih europskih zemalja uvelike je pridonijelo razvijanju i/ili unaprjeđenju metoda edukacijsko-znanstvenih aktivnosti te didaktičkih metoda multidisciplinarnoga rada, napose:

- u načinu provedbe inventarizacije, odnosno detaljnog snimanja fizičkog i tehničkog stanja fortifikacija i opreme, očuvanosti njihovih struktura, uzroka ugroženosti i dr.
- u provedbi sveobuhvatnih analiza i studija za potrebe klasifikacije, valorizacije, zaštite i prenamjene utvrda i specifičnoga kulturnoga krajolika

- u razvijanju pravilnog odnosa studenata prema integralnim prirodnim i kulturno-povijesnim vrijednostima prostora.

Prema saznanjima stečena iskustva pokazala su se korisnim sveučilišnim nastavnicima budući da su im omogućila provjeru vlastitih pedagoških metoda i profesionalnih kriterija.

Radionica je privukla pozornost i nekolicine kolegica i kolega iz redova konzervatora i restauratora koji su uključivanjem u njezine aktivnosti pridonijeli uspješnosti rada. Prema njihovim izjavama, Radionica je njima omogućila provjeru i obogaćivanje vlastitih stručnih spoznaja.

Sve navedeno od posebne je važnosti, uzme li se u obzir da su u nas sveučilišni programi obrazovanja temeljnih struka za praktične potrebe specifičnih djelatnosti, pa tako i zaštite kulturne baštine, često nedostatni za postizanje odgovarajućega znanja. S druge pak strane, povezivanje akademske teorije i konzervatorske prakse, uz neizostavnu interdisciplinarnu suradnju sve više postaje nužnost. Upravo u tome posebnu ulogu mogu imati tematske multidisciplinarnе radionice ili ljetne škole, čiji pomno osmišljeni programi pružaju priliku prijenosa znanja kakvo ne nude postojeći programi edukacije.²²

Prema ocjeni sudionika, edukacijski program Radionice, upotpunjen ciklusom terenskih i seminarskih predavanja domaćih i inozemnih stručnjaka te studijskim izletima na odabrane lokacije na otočju i u širem prostoru istarskog priobalja, uvelike pridonosi njezinoj visokoj stručnoj i znanstvenoj razini (sl. 6).

ZAKLJUČAK

Iskustva terenskoga rada su ukazala na važnost stjecanja praktičnoga znanja, osobito kod studenata fakulteta čiji obvezujući nastavni programi u načelu nude teoretsko znanje bez praktične pripreme za buduće zvanje. Iznesene su činjenice osobito važne u slučaju onih fakulteta čiji apsolvanti su budući kadar konzervatorskih ustanova, a gdje u načelu, još uvijek nisu stvoreni odgovarajući uvjeti za prijenos njima potrebnog znanja. Uočen je veliki nesrazmjer između programa pojedinih fakulteta i edukativnih metoda, napose u pristupu radu sa studentima njihovih voditelja - mahom sveučilišnih nastavnika što se u konačnici odražavalo na rezultate. Pritom, jedan od uočenih nedostataka našega obrazovnog sustava jest izrazit individualan pristup pri radu, tj. nedostatna spremnost za timski rad i kooperativnost što ponekad znatno otežavalo organizaciju rada, a kasnije i kompletiranje dokumentacije i objavljivanje rezultata.

Uz iznesena zapažanja brijunska se radionica ocjenjuje kao uspješan primjer pripreme studenata - budućih

.....
22 „Radionica je primjer povezivanja stručnog i znanstvenog rada nastavnika i stručnjaka s edukacijom odabranih studenata koji se na taj način uvode u recentne praktične metode rada koje u redovnoj nastavi nisu uobičajene ili uvedene zbog programskih, tehničkih i drugih ograničenja u nastavnom programu, napose kod nas.“ – izvadak iz teksta ocjene radionice od višegodišnjeg njezina sudionika doc. dr. sc. Ivana Mlinara, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu. (2012).

stručnjaka različitih struka za multidisciplinarni i interdisciplinarni rad na zaštiti kulturne baštine.

Uzimajući u obzir postignute rezultate i dosadašnja iskustva, može se zaključiti da je Radionica:

- intenzivirala rad na identifikaciji utvrda i proširenju postojećih evidencija, čime je postignut izravan učinak na ažuriranje postojeće baze podataka, na dokumentiranje, vrjednovanje i ubrzavanje postupka pravne zaštite pojedinih objekata i čitavih sustava sa svrhom zaštite i prezentacije;
- pridonijela proučavanju razvoja osebujnog sustava austrougarskih fortifikacija, konstrukcijskih rješenja gradnje, uzroka ugroženosti i pronalaženju najpovoljnijih metoda sanacije te programa reaktiviranja kulturno-povijesnih resursa u skladu s obvezujućim zaštitnim mjerama i dr.;
- ukazala na potrebu hitne stručne obrade demilitariziranih područja, napose valorizacije povijesnih objekata i prostora;
- izravno je pokrenula radove na sanaciji, obnovi i prezentaciji nekih građevina i prostora sa svrhom ubrzanja procesa njihove revitalizacije i uključivanja u turističke programe (npr. fort Brioni Minor i lokalitet Glavina na Malome Brijunu, baterija Giacone na Velikom Brijunu, fort Verudela u Puli);
- pokrenula suradnju različitih stručnih disciplina u prijenosu i provjeri stečenih znanja i iskustava pri obradi i fizičkoj zaštiti fortifikacija te stručnih i pedagoških kriterija;
- potaknula razvijanje komunikacijskih vještina pri timskome radu predstavnika raznih profesija i kulturnih sredina;
- putem izložbi i predavanja skrenula pozornost javnosti na probleme novovjekovnih fortifikacija;
- dokazala bezinteresnu spremnost građana na participaciju u njihovoj zaštiti;
- potaknula je institucionalni angažman na realizaciji stručne suradnje na državnoj i lokalnoj razini u svrhu kreiranja integralne politike zaštite i prezentacije fortifikacija²³.

.....
23 Postignut je dogovor s Ministarstvom obrane RH (MORH) o stručnoj suradnji na dopuni evidencije i sređivanju podataka o dokumentaciji utvrda koje su u nadležnosti te državne ustanove, a u svrhu registracije i pokretanja postupka dodjele prava upravljanja radi zaštite i stavljanja u funkciju (prepiska s MORH-om i bilješke sa sastanaka s predstavnicima MORH-a od 2002. i dalje, u Arhivi UZKB MKRH). Godine 2003. ostvarena je stručna suradnja s Uredom za državnu imovinu Vlade RH (nažalost, zbog učestale reorganizacije te službe suradnja je nakon nekoliko godina zamrla). U MKRH pokrenuta je inicijativa za formiranje partnerske mreže i radnoga tijela sastavljenog od kompetentnih stručnjaka za izradu i operacionalizaciju programa aktivnosti za zaštitu i očuvanje fortifikacija (što je svojevremeno potaknulo Poglavarstvo grada Pule da osnuje Savjet za valorizaciju i zaštitu fortifikacijske arhitekture iz doba Austro-Ugarske). Uspostavljena je vrlo uspješna suradnja s gradskim službama Pule nadležnim za prostorno planiranje i graditeljsko naslijeđe na sređivanju i razvijanju baze podataka, utvrđivanju stanja i dogovora za pripremu programa prioriternih zadataka. Također je ostvarena suradnja s Turističkom zajednicom Pula na pripremi i realizaciji prvoga stručnog skupa na temu *Austrougarske fortifikacije – zaštita i obnova* održanog 2004. u Puli, a uz financijsku potporu TZ Pula, Poglavarstva grada Pule i tvrtke Arenaturist d.o.o. Pula. Valja spomenuti i vrlo uspješnu suradnju s pulskim ogrankom Nacionalne udruge za fortifikacije te pojedincima iz drugih lokalnih udruga koje skrbe za neke utvrde u gradu i okolici.

- pridonijela je nastojanju povezivanja više zemalja/europskih regija u jedinstvenu mrežu kreiranja regionalne politike na području istraživanja, zaštite i prezentacije tih specifičnih povijesnih cjelina u sklopu širih kulturnih zona.²⁴

Sve izneseno dokazuje da je brijunska radionica pored poticaja i izravnih rezultata stručnih aktivnosti imala određenu ulogu u poticanju predstavnika različitih stručnih disciplina te interesa lokalnih vlasti i zainteresiranih pojedinaca za unaprjeđenje suradnje pri stručnoj obradi, aktivnoj zaštiti i uređenju fortifikacija.

Na kraju, potrebno je istaknuti da dokumentacija nastala u tijeku petnaestogodišnjeg održavanja Radionice, osim praktičnog značenja navedenih stručnih i znanstvenih rezultata, nedvojbeno ima i znatnu ekonomsku vrijednost s obzirom na tržišne cijene izrade dokumentacije i provedbe ekspertiza.

Iako su se organizacija, program i vodstvo Radionice od 2001. najvećim dijelom provodili u sklopu redovite djelatnosti UZKB MK, uz usku stručnu suradnju s Pododsjekom za zaštitu kulturne baštine JUNP Brijuni, s vremenom je rad Radionice znatno otežan i usporen zbog niza već spomenutih poteškoća organizacijske i financijske naravi. Stoga se pokazalo nužnim organizaciju i financijsku konstrukciju zatvarati pronalaženjem i drugih rješenja te izvora financiranja. Zasad za organizaciju i aktivnosti Radionice brine NP Brijuni sve dok se obrađuje područje od njihova interesa, a opstanak *Međunarodne radionice arhitekture fortifikacija* s programom stručnih i znanstvenih istraživanja te izrade koncepcija primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija u Hrvatskoj ovisi ponajviše o odlukama Ministarstva kulture.

LITERATURA

- BAJIĆ, NATAŠA, (ur.), *Hrvatske obalne utvrde u 19. i 20. stoljeću*, Split, 1993.
- BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, Fortifikacije stałe Twierdzy Pula – bazy austro-węgierskiej floty wojennej. Przegład problematyki. Cześć I. *Teka komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie*, Tom XXXIV, 2002., 153-169.
- BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, Fortifikacije stałe Twierdzy Pula – bazy austro-węgierskiej floty wojennej. Przegład problematyki. Cześć II. *Teka komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie*, Tom XXXV, 2003., 169-182.

- GRESTENBERGER, ERWIN ANTON, *Festung Pola*, Wien-Graz 2003.
- HORVAT, ANĐELA, *Spomenici kulture SR Hrvatske, njihova rasprostranjenost i opća valorizacija*, 1971.
- KRIZMANIĆ, ATTILIO, *Pulska kruna*, knjiga 1. i knjiga 2, Pula, 2008.
- MAVAR, ZOFIA; GOLDSTEIN, GORDANA, *Konzervatorsko-urbanistička studija za Prostorni plan Nacionalnog parka Brioni i pripadajućeg dijela obalnog pojasa*. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 1986.
- MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, *Konzervatorska studija Izmjene i dopune Prostornoga plana Nacionalnog parka Brijuni*, Zagreb, 1998.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Mali Brijun 2001. i 2002.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 2, Zagreb, 2003.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Mali Brijun 2003. i 2004.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 5, Zagreb, 2006. 27-40. i 48-52.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Konavle 2004.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 6, Zagreb, 2009. 40-43.
- MAVAR, ZOFIA, *Tvrđava Pula – Fort Verudela*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 1., Zagreb, 2007.
- MAVAR, ZOFIA, *Tvrđava Pula – Grupa Barbariga*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 2., Zagreb, 2009.
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, *Prilog analizi vrednovanja povijesnih urbanih cjelina i objekata arhitekture u okviru rada na zaštiti spomenika kulture u SR Hrvatskoj*, 1978.
- PIPLOVIĆ, STANKO, Fortifikacijski sustav Pule iz 19. st. – potreba detaljnijeg istraživanja i zaštite, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1988/1989., 187-201.
- PUHMAJER, PETAR, *Tvrđava Pula – Fort San Giorgio*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 3., Zagreb, 2011.
- REGAN, KREŠIMIR; KANIŠKI, TOMISLAV, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb, 2003.
- WIELGUS, KRZYSZTOF, Studium i program ochrony Twierdzy Przemyśl, *Fortifikacja*, t. VI, Warszawa, 1999., 41-59.
- WIELGUS, KRZYSZTOF, Analiza povijesnih sadržaja, vrijednosti i mogućnosti namjene obalne utvrde Brioni Minor, *Mali Brijun 2001. i 2002.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 2, Zagreb, 2003., 68-81.

OSTALO

- 3LHD, Baljansko priobalje – Prostorno programska studija razvoja, Zagreb
- Bilteni Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*; sv. 7 – 9. (2011., 2012., 2015.), Zagreb, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, Runjaninova 2

.....
24 Stručnjaci s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Krakovu (napose suradnik na Radionici i znanstveni konzultant dr. sc. Krzysztof Wielgus), predložili su projekt čija bi svrha, uz ostalo, bila načiniti zajednički prijedlog za upis značajnih fortifikacija s cijeloga područja nekadašnje Austro-Ugarske na Listu svjetske baštine. Nažalost, u nas ta inicijativa nije ni razmotrena.

Cultural Itineraries in South-eastern Europe – Croatian Cultural Heritage Inventory, materijali za međunarodni projekt i tematski skup-radionicu ICOMOS-a održane u Sofiji godine 2000. izrađeni pod vodstvom autorice. Ministarstvo

kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Odjel za prostorno planske mjere zaštite, Zagreb 2000.
Zakon o sustavu državne uprave (pročišćeni tekst) NN 150/11, 12/13, 93/16, 104/16 od 13. 11. 2016.

Summary

INTERNATIONAL FORTIFICATION ARCHITECTURE WORKSHOP – RESULTS AND EXPERIENCES

Numerous examples of military architecture in Croatia from almost all historical periods confirm its strategic importance in Europe, which has inevitably affected the destiny, design, development, and layout of its territory. In this context especially important are fortification structures erected during the Modern period, in the course of the 19th century until the First World War. The impressive corpus of European fortifications from that period includes the relatively well preserved, prominent example of coastal fortification – the defence system of the fort Pula, former major Austrian maritime war port. However, for a long period of time most of the facilities of this system remained inaccessible due to their function as special purpose areas, which partly explains the absence of studies related to this specific part of Croatian cultural heritage. Today, after the demilitarization of military areas, this represents a serious obstacle in the process of rehabilitation and integral protection of inherited values of historic military architecture, while such unique buildings and their systems appear mostly desolated and in decay due to lack of local initiatives. Inspired by positive experiences and practice of other European countries, the idea of saving and systematically studying Austro-Hungarian fortifications is gradually evolving, aimed at compiling databases and technical documentation for their preservation, revalorisation as well as restoration and suitable adaptation to contemporary purposes. In that respect, the author considers the possibility of organising an international fortification architecture workshop which would facilitate not only systematic study of fortification architecture from the aforesaid period, but also enable the exchange of experience with foreign experts. Particularly important is the educational aspect of this workshop, which would allow for additional, but often also basic training of professional staff of the most diverse profiles, which we are notoriously lacking. Finally, the Workshop project, encouraged and supported by the Brijuni National Park Administration, was conceived in 1998 parallel to the drafting of the Brijuni Development and Revitalization Programme of the Government of the Republic of Croatia, aimed at creating the conditions for potential investments. The Workshop on the Brijuni islands started only in 2001 as a part of the previously initiated topic *Professional and scientific research and development of the concept of suitable use of Austro-Hungarian fortifications* realized within the programme of the Department of spatial planning protection measures of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. Precisely that Ministry, in cooperation with the National Park Brijuni and under the auspices

of the ICOMOS Croatian Committee, took over the organisation of the Workshop. Depending on the priority and needs of planned activities, experts and students of national and foreign faculties of technical, science and humanist orientation, and often also individuals, have been invited to cooperate, along with the staff of conservation, restoration and other institutions, mostly local enthusiasts.

Simultaneously with the initiated study of fortifications of the Brijuni Group, another ongoing project is compiling the register of forts in the area of the belt fortress Pula, which includes the identification of their types, original purpose and aspects of use. In this historical complex, research and detailed analyses are also carried out on selected facilities or areas (accompanied by notes and detailed photo documentation) for the purpose of valorisation of both the facilities and the fortification landscape. In addition, detailed architectural documentation is drawn and proposals for potential future uses are considered. Activities are conducted in multidisciplinary and interdisciplinary way; the entire programme is complemented by field and seminar lectures and study trips, while the Workshop educational programme was complemented by two professional and scientific conferences. The results of activities realized in the course of the Workshop, with accompanying illustrative material, are exhibited every year on the Brijuni islands and in Pula, and also occasionally upon invitation by faculties or institutions active in the field of cultural activities (a total of thirty-nine presentations have been organised since 2002). Information on completed tasks was presented at professional conferences and through various lectures in Croatia and abroad, as well as summarized in professional bilingual bulletins of the Workshop published by the Ministry of Culture (seven have been published so far, two are in preparation), while some fortresses have been presented in multilingual catalogues (three published so far). The entire programme, which reflects fifteen years of continuous activity, was accomplished thanks to the financial resources from the regular activity of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, financial and logistical assistance of the Brijuni National Park, interested beneficiaries of the fortresses, the support of various sponsors, especially faculties, and voluntary hard work of the participants (from eight Croatian and ten foreign faculties and a dozen participants from Croatian institutions). Their fifteen-year work has resulted in impressive photo, technical and other documentation, particularly in inventive proposals of possible adaptations of fortresses and demilitarized areas of the fortification landscape.

By participating in the Workshop, many of the participants (of a total of 340), became interested in fortifications and the historical values in our environment in general. Moreover, the Workshop proved to be an extraordinary opportunity for acquiring practical knowledge, especially for those participants whose vocational education is based primarily on theoretical knowledge, which is absolutely inadequate for the needs of specific activities in the field of protection of architectural heritage burdened with chronic problems and requirements and challenges of the present times. The role and contribution of cooperation with experts from other European countries was especially highlighted, which, among other things, has contributed to developing methods of educational and scientific activities and remediation methods, giving the leaders of working groups the opportunity to check their own pedagogical methods and professional criteria. In that respect shortcomings of our educational system were noticed, among other things fostering the individual approach to work,

in some individuals manifested as lack of readiness for teamwork and cooperativeness.

The project had a direct impact on updating the existing, very modest databases of Modern Period Austro-Hungarian fortifications, and contributed to intensifying the activities of their documentation and assessment, and ultimately reflected on the procedure of legal protection of some endangered structures, defensive groups and wider specific areas of fortification landscape. Public attention was drawn to the situation and the need for urgent valorisation of fortifications, with the intent to encourage the cooperation of their curators and beneficiaries with experts, especially the local community, competent institutions as well as individuals interested in their preservation and reconstruction. Despite positive results, the realisation of the defined programme of activities of the Workshop has been considerably hindered over the past years due to a number of organizational and financial difficulties, while the continuation of its professional and scientific programme depends on the decisions of the line ministry.